

вориться, взагалі не має відношення до способу існування науки або релігії, а стосується лише самовизначення філософського розуму, його метафізичних орієнтирів. Йдеться не про те, що позитивні науки не потрібні чи про те, що їхнє знання «недостатнє», а тільки про те, що намагання філософії за умови розвиненої позитивної науки бути інстанцією знання є анахронічними і непродуктивними. Визнання цього змінює епістемологічний статус філософських тверджень. Вони *деонтологізуються*, перетворюються з достовірностей буття на *стратегії розуміння* (тобто не полишають царини мислення). Відтак, звільнений від зазіхань знання, статус достовірності буття надається *екзистенційному досвідові*. Саме в цій метаморфозі свідомості, а не в пустому епатуванні усталених інтелектуальних норм, полягає сенс сучасного скептичного епохе. Здійснити цю метаморфозу і метафізично обстояти її є покликанням неоскептицизму.

Кірієнко С. (Київ)

ПРОБЛЕМНИЙ РОЗДУМ ЩОДО УСВІДОМЛЕННЯ ПРИРОДИ СКЕПСИСУ: СЕКСТ ЕМПІРИК І КАНТ¹

Почати хотілось би з парадоксального (втім, лише на перший погляд) твердження: серед представників різних філософських напрямів проблема скепсису є найменш гострою саме для скептика. Здавалось би, саме людина, що називає себе скептиком, має найбільш проблемно сприймати скепсис, але її самоідентифікація як скептика є за формою вже ніби розв'язанням цієї проблеми; проблема ж, що знайшла своє розв'язання, не є такою гострою, як та, яку й далі намагаються розв'язати. Їжа не є проблемою для ситої людини, одяг — не проблема для одягнутої, одруженій не потрібно болісно вирішувати, з ким пов'язати долю.

Якщо намагатись правильно зрозуміти, що таке скепсис, в чому його глибинна суть, слід найперше звернути увагу не на скептиків, а на тих мислителів, що ставили проблему скепсису в найширшому контексті. Скептики не є ані втіленням скепсису, ані вищим (чи принаймні хоч якимось) авторитетом, коли розв'язують питання, що є скепсис або в чому його сутність та права. Взагалі, скептиків слід було б назвати — *в певному обмеженому*

¹ Основу статті склав виступ С. Кірієнка на круглому столі *Обґрунтування вихідної достовірності у новосередньовіській метафізиці* (див. нижче, с. 220)

сми́лі — жертвами скепсису. Це, звичайно, провокаційна заява, вона може здатись необережною, але задля ясності її треба навіть підсилити, тому додамо ще й прислів'я: «про хворобу та лікування треба питати не в хворого, а в лікаря». Як хворий не є *власником* хвороби, так скептик не є власником або упорядником скепсису. Він не має якогось особливого *пріорітетного* відношення, доступу до суті скепсису. Отже, скепсис існує незалежно від скептицизму.

Уявимо, що ми все ж стали на протилежну точку зору і вважаємо скептиків ексклюзивними авторами неповторного явища, скепсису. Така точка зору, звичайно, можлива, але має певні недоліки. Якби скептицизм — як напрям — був єдиним виявом скепсису в історії думки, то:

1) Хоча скепсис на історичному шляху неодноразово виявляв себе у вигляді різноманітних скептицизмів (серед яких найхарактернішим є давньогрецький), ці вияви слід було б вважати все ж випадковими. Скепсис був би чимось, що безпричинно з'являється і так само зникає, не можна було б вказати причини, або закономірності, яка призводить до його (скепсису) виникнення. Якщо ж існує певна закономірність появи скепсису взагалі, то немає обмежень щодо вияву цієї закономірності, і вона дійсна для будь-якого філософа, зокрема для того, хто не вважає себе скептиком.

Тут доречно звернутись до аналогії. Якщо б закон всесвітнього тяжіння мав своїм єдиним виявом падіння тіл (а скепсис мав би своїм єдиним виявом скептицизм як напрям), то він був би випадковим: виконувався б стосовно лише тих тіл, що падають, і невідомо чому не впливав би на решту (скепсис виявляв би себе випадково лише там, де виникає скептицизм як особливий філософський напрям); але цей закон виконується і там, де тіла, маючи опору, не падають; закон всесвітнього тяжіння не обов'язково має наслідком падіння тіл — так само й скепсис не обов'язково перетворюється на скептицизм.

2) Така випадковість перешкоджала б значущості скепсису (і, до речі, скептицизмові як філософському напрямові, що на ньому ґрунтується). Те, що є за природою випадковим, може безпричинно як набувати значення в історії думки, так і втрачати своє значення, тобто будь-хто міг би ігнорувати скептику, не визнавати значення його слів, не надто переймаючись необхідністю його слухати. Історія думки свідчить, що такого не ставалося, а, отже, скепсис не є явищем випадковим; але якщо ми все ж вважали єдиним виявом скепсису скептицизм, то змушені були б стверджувати, що для мислителів інших напрямів скепсис не є значущим, тобто стверджували б, що для останніх скепсис ніяк не прояв-

ляється (хіба знову ж-таки випадково), приходять до них лише *іззовні* — з боку «професійних» скептиків.

3) З цим пов'язана ще одна особливість скепсису, що впливала б з погляду на скептицизм як на єдиний вияв скепсису, — скептицизм як напрям був би унікальним, і, що найгірше, незіставним з іншими напрямками, не було б єдиного поля філософської думки, але були б окремі напрями, що лише зовнішнім чином впливають один на одного. Дехто іноді сприймає скепсис як таку собі екзотику, ніби скептики — це диваки, що радіють зі своєї здатності заплутати вченого та поставити під сумнів будь-яку науку, але до їх аргументів не слід ставитись серйозно. Якщо скептицизм не бажає видатись екзотикою, а він якраз цього не бажає, йому доведеться визнати, що його підґрунтя (власне скепсис) адекватно (!) виявляє себе також і в інших філософських напрямках, скептицизм, зрештою, повинен відмовитись від монополії на скепсис, залишаючи звичайно за собою право стверджувати (природньо, відмовляючись від твердження, оскільки твердження є судженням), що в скептицизмі скепсис виявляє себе найприродніше. Саме це твердження ми прагнемо спростувати у цій статті, тобто довести, що скептицизм може бути зіставлений щодо скепсису з іншими напрямками в якійсь більш загальній перспективі, ніж його власна.

Три перераховані пункти мають показати, що при дослідженні скепсису можна і треба застосувати такий підхід. Скепсис слід відрізнити від історично наявних напрямів філософської думки, що в різні часи носили назву скептицизму, отже, він відрізняється від скептицизму як універсальне від локального. Скепсис є всепроникним, незалежним від його конкретних виявів. Сила скепсису полягає в силі його аргументів. Його аргументи, на відміну від аргументів скептицизму, є універсальними і тому — дійсними для філософів будь-якого напрямку та часу; вони важливі для всіх мислителів, не можуть бути проігноровані, стосуються первинних засад філософування і усякого пізнання взагалі та обґрунтування будь-якої філософської системи.

Далі ми намагатимемось показати, що скептичні аргументи, причому в досить подібній до прийнятої в традиційному скептицизмові формі, відіграють суттєву роль в роздумах таких філософів як Кант, Декарт, Платон. Окрім того, ми намагатимемось показати, що філософ нескептичного напрямку (ті ж Кант, Декарт, Платон), вирішивши чинити спротив силі скептичних аргументів, має подолати не окремий вияв скепсису — скептицизм в конкретній модифікації, але скепсис у собі, у власному мисленні, подолати універсальну силу скептичних аргументів, дати собі звіт про силу скептичних аргументів відносно себе, а не когось іншого. Таким чином, говорячи про ставлення до скептичних положень, ми говоритимемо в даному разі не про зовнішню суперечку (ставлення

Канта до скептиків), а про внутрішню боротьбу, яка є, власне, сам процес мислення. Це звернення усередину власного мислення задля визначення свого ставлення до скепсису є головним предметом дослідження в даній статті. Вище ми стверджували, що для власне скептика скепсис не є настільки гострою проблемою, як для мислителів, змушених його так чи інакше долати (не обов'язково успішно). В якості тих мислителів, що ставлять проблему найбільш гостро, ми пропонуємо розглянути Канта, Декарта, Платона. (Найбільш гостро, отже, як на наш погляд, найбільш плідно).

Хворий просто відчуває біль, а лікар повинен шукати таке *розуміння* хвороби, щоб бути здатним на неї впливати. Для лікаря більш гострою є *проблема*, в той час як хворий відчуває перш за все гострий біль. Ніщо не заважає лікареві одночасно бути й хворим, а хворому — лікарем. Будь-який гарний філософ, якщо мені вибачать таке порівняння, сам є лікарем власного мислення. Не будучи скептиками, такі мислителі, на наш погляд, більш свідомі проблеми скепсису, ніж самі скептики, одночасно вони не дивляться на проблему скепсису ззовні, але відчувають її зсередини, отже, їх якраз і слід порівняти з отим «сам собі лікар». Скептик також свідомий проблеми скепсису, але не в такій мірі; скептик, усвідомлюючи проблему скепсису, є *хворим, що намагається стати лікарем*, тоді як, наприклад, Декарт — *лікар, що випадково захворів*.

Це порівняння скептика з хворим в жодному разі не має на меті осуд або приниження скептика. Ми просто намагаємось акцентувати увагу на *залежності скептика від скепсису* (а не навпаки), і на тих *пошуках незалежності* від скепсису, що притаманні мислителям інших напрямів. Говорячи про «незалежність», ми маємо на увазі головним чином свідоме ставлення, на зразок гегелівської «пізнаної необхідності».

Продовжимо порівняння скептика з хворим. Щоб встановити діагноз, лікар вислуховує хворого, отже той, хто бажає судити про скепсис, має вислухати скептика, не довіряючи йому однак на сто відсотків. Добрий лікар уважно вислуховує від хворого про його відчуття під час хвороби, і, аналізуючи, відокремлюючи об'єктивне від суб'єктивного, ставить діагноз (це слово походить від грецького «діагнозіс» — розпізнавання). «Заслуховуючи» далі Секста Емпірика, ми повинні дотримуватись схожого принципу — бачити в його словах «симптоми» скепсису, а не сам скепсис чи таке собі «об'явлення» скепсису. «Заслуховуючи» Секста Емпірика, а потім Канта, ми ставимо за мету виявити, що таке той універсальний скептичний момент, притаманний будь-якому мисленню.

З вищесказанного зрозуміло, що, визначаючи сутність скепси-

су, намагаючись його усвідомити, не можна прийняти без перевірки те визначення, що дають собі самі скептики, не можна сприйняти без застережень їх власне самоусвідомлення. Хоча, як вже говорилось, їх самоусвідомлення гідне уваги. Секст Емпірик дає таке визначення: «Ищущим какую-нибудь вещь приходится или найти ее, или дойти до отрицания нахождения и признания ее невосприимчивости, или упорствовать в отыскании. Поэтому, может быть, и в отношении вещей, искомых в философии, одни говорили, что они нашли истину, другие высказались, что воспринять ее невозможно, третьи еще ищут. Те, что воображают себя нашедшими, называются особым именем догматиков [...]; об истине как о невосприимчивом высказались [...] академики, ищут же скептики. Отсюда правильно принимать, что существует три главных рода философии: догматическая, академическая и скептическая» [2, с. 207].

Вже щодо цих початкових рядків *Трьох книг Пірронових положень* можна зробити багато важливих спостережень. Звернемо увагу на те, що Секст Емпірик ставить *питання* про універсальну природу скепсису, бо скепсис він включає в загальну класифікацію родів філософії: догматична, академічна та скептична. Ця класифікація є універсальною, бо претендує на вичерпність. Однак, попри те, що Секст Емпірик ставить згадане *питання*, розв'язання цього питання можна назвати недостатнім, адже, здійснивши свою класифікацію, стародавній автор не вдається до сутнісного порівняння класифікованого (трьох родів), і не розкриває універсального значення скепсису, а лише (на протязі всього твору) протиставляє скептичний рід філософії іншим родам!

Гегельянець сказав би з цього приводу, що Секст Емпірик недостатньо діалектичний — показуючи суперечність між речами, він не вказує на їх єдність. З цього можна зробити побічний висновок, що репутацію скептиків, як таких, що сперечаються заради суперечки, заради пермоги в суперечці, введення опонента (завжди вченого) в оману, у невіршувані, але недобросовісні, суперечності, створено, мабуть, не примітивним буденним розсудком, але якими-небудь діалектиками, які, внаслідок своєї діалектичності, не любили *зовнішніх* протиставлень.

Інший момент, який ми помічаємо в наведеному фрагменті, є унікально цікавим. Виявляється, що скептиків можна визначити через те, що їхній пошук істини *продовжується*. Чи значить це для нас, наприклад, що будь-який пошук істини є скепсисом, і скептиком буде той, хто продовжує пошук істини? Адже, в цьому випадку кожен початківець в філософії був би скептиком, бо він продовжує пошук істини, і навіть непочатківець, аби тільки пошук продовжувався. Хіба це бажає висловити Секст Емпірик?

Секст Емпірик бажає сказати зовсім інше, а саме, що пошук *повинен* продовжуватись завжди, на кожному, на будь-якому етапі. Скептиком є не той, хто просто продовжує пошук, але той, хто *визнає або припускає*, що такий пошук повинен продовжуватись (завжди, бо немає ані слова про закінчення пошуку чи якісь його етапи). Або скептик — це той, хто *не визнає* закінчення пошуку чи можливості такого закінчення.

Власне, не тільки скептики можуть стояти на тій точці зору, що істина є в певному (для кожного філософа іншому) смислі недосяжною, або що істина не є результат (певне знання), а завжди процес досягнення результату. Чим же відрізняється скептик від філософів інших напрямів, що дотримуються агностичних поглядів? Сам скептик сказав би: по-перше, тим, що взагалі жодних поглядів не дотримується. Скептик не посідає жодної *позиції*, на наш погляд, неправильно (трохи не сказав — безграмотно) говорити про якусь *скептичну позицію*, скептик вирізняється не позицією, а, за власним визначенням Секста Емпірика, *способом судження*, або тим, що для досягнення свого скептичного способу судження скептик експлуатує певну фундаментальну здатність людського розуму (чи людської свідомості, чи, може, душі...), тому Секст Емпірик говорить якраз про *скептичну здатність*. Отже, йдеться про особливий спосіб судження, що базується на фундаментальній здатності (динаміс — сила, потенція, здатність).

Наведемо цитати: «Скептическая способность есть та, которая противопоставляет каким только возможно способом явление мыслимому; отсюда, вследствие равносильности в противоположных вещах и речах, мы приходим сначала к воздержанию от суждения, а потом к невозмутимости; [...] Под противоположными же мнениями мы подразумеваем отнюдь не всякое утверждение или отрицание, а только то, что они борются друг с другом. «Равносильным» мы называем равенство в отношении достоверности и недостоверности, так как ни одно из борющихся положений не стоит выше другого как более достоверное. «Воздержание от суждения» есть такое состояние *ума* [курсив мій; звернімо увагу: йдеться зовсім не мисленневу операцію, асоціації з Гусерлем тут недоречно — С.К.], при котором мы ничего не отрицаем и ничего не утверждаем [...]» [2, с. 208—209].

Зазначимо, що саме фундаментальність цієї здатності дозволяє їй залишатись тією ж самою в мисленні Секста Емпірика і Канта, Декарта і Платона. Адже простиставлення, про яке йдеться, здійснюють у будь-який можливий спосіб, можливий взагалі, тобто йдеться про можливість саму по собі — в трансцендентальному плані. Це дозволяє говорити й про скепсис сам по собі.

Друге, на що ми обов'язково повинні звернути увагу, це те, що

скептичний спосіб судження передбачає протиставлення певних положень, які є рівносильними щодо їх достовірності, але протилежними за змістом. Скепсис базується на тому, що будь-якому положенню можна протиставити протилежне: «Основное же начало скепсиса лежит главным образом в том, что всякому положению можно противопоставить другое, равное ему; вследствие этого, как кажется, мы приходим к необходимости отказаться от всякого рода догм» [2, с. 209].

Підкреслимо тут слова «всякому судженню». За Кантом, та кож існує клас суджень, яким завжди можна протиставити протилежне рівне, це надто легко впізнається — пара таких суджень є антиномія. Антиномії Канта є наслідком розуміння великим мислителем потенційної сили скептичного способу судження, великих можливостей скептичної здатності, невід’ємної від природи мислення. Аргумент «від антиномій» є і за формою і за змістом скептичним аргументом, що неважко встановити, згадавши наведені цитати з Секста Емпірика щодо протиставлення суджень.

Кант не обмежує такий рід протиставлення суджень одними антиноміями і переймається питанням про можливість протиставляти будь-якому судженню протилежне йому. Це видно з того, що в своїй праці *Про питання, запропоноване на премію Берлінською королівською академією наук: яких справжніх успіхів досягла метафізика в Німеччині з часів Ляйбніца і Вольфа*, він приділяє між іншим увагу і скептицизмові, включаючи його в певну класифікацію. Він говорить, що розповсюдження скептицизму навіть на принципи чуттєвого пізнання і на досвід не можна визнати серйозним явищем, яке коли-небудь мало місце в філософії; тут, мабуть, радше йдеться про заклик до догматиків довести ті апріорні принципи, на яких ґрунтується сама можливість досвіду [1, с. 184].

Отже, Кант переймається питанням про розповсюдження скептицизму і розрізняє можливості такого розповсюдження на сферу досвіду і на сферу позадосвідного. Кант також висуває пояснення, чому саме скептицизм міг розповсюдитись на сферу досвіду, хоча це й не повинно було б відбутись, а, значить, усвідомлює особливості цих сфер по відношенню до скептицизму. Оскільки в Канта виникає питання про розповсюдження скепсису на різні сфери (зокрема на чуттєву), значить, оскільки сама форма скептичного способу судження є незмінною, ця форма з’являється в Канта не унаслідок осмислення антиномій, не під впливом їх конкретних формулювань, але сама по собі, ще до антиномій. Інакше йшлося б лише про непізнаваність позачуттєвого, а не про можливість розповсюдження скептицизму на обидві сфери.

Оскільки ж Кант мислить про скептицизм, і *виходить* з нього (починає формулювання з нього), мислячи про відмінність в

пізнаваності двох сфер, то, саме таким чином формулюючи антиномії, він виходить не з конкретних ідей (скажімо, про скінченність або нескінченність світу тощо), а — дозволимо собі таке, на наш погляд — досить обгрунтоване, припущення — з загальної форми «скептичного способу судження», тобто з можливості протиставлення положень. Але він змінює ситуацію, досліджуючи питання про те, які саме положення можуть бути таким чином протиставлені. Виявляється, що всі судження треба розбити на два загальних роди, причому для одного з цих родів, для досвіду, форма скептичного способу судження є недійсною. Досвід є якраз така процедура (слово вжите в переносному розумінні), що дозволяє обирати між двома логічно рівними положеннями, тобто, всупереч логічній рівності, робити їх фактично нерівними.

Саме другого роду судженням — позадосвідним — властива неусуваність форми скептичного способу судження. Антиномії тому й не можуть бути розв'язані у звичайний спосіб, що поза досвідом не існує критерію вибору між двома логічно рівними (зовсім як в Секста Емпірика) можливостями. Поняттю досвіду в Канта присвячено багато міркувань і те, що ми слідом за Секстом Емпіриком називаємо скептичним способом судження (протиставлення положень тощо), відіграє не останню роль в розумінні смислу цього поняття і повинне прислужитись для прояснення його. Не вдаючись у подробиці, зазначмо лише, що якби взагалі існувала можливість логічного вибору між будь-якою парою протилежних положень, в людському мисленні могло б взагалі не існувати поняття досвіду. Відзначимо й сучасність кантівського ставлення до скептицизму, його передбачливість (в сенсі здатності передбачати майбутнє): в наш час розвиненої досвідної науки маємо справу з достоту такою ж ситуацією — досвідне знання приносить велику користь і є дуже надійним, скептичне ставлення до нього є досить сумнівним, але досі не проясненими лишаються апріорні підстави досвіду, через що і в наш час досить скептиків, котрі вважають, ніби ці підстави не можуть бути проясненими.

Таким чином, скептичні аргументи, скептичний спосіб судження *включений* в кантівське мислення, причому включений адекватно, у своїй первісній формі, але не призводить до скептицизму. Скептична здатність тут безумовно виявляє себе, але не у вигляді скептицизму. Кант також говорить про скептичний спосіб судження як про наслідок скептичної здатності, стверджуючи, що основа скептичних міркувань базується на принципах, закладених у самому розумі. «Все попытки распространения знаний разрушаются в сфере сверхчувственного [...] мы узнаем об этом не потому, что более глубокое познание сверхчувственного [...] внушает нам мысли, противоположные вышеуказанным, — сравнение тех и других невозможно, ибо такого знания, как запредельного, у нас

нет, — а потому, что в самом нашем разуме наличны принципы, которые *противопоставляют каждому [...] утверждению об этих предметах такое же внешне обоснованное противоположное утверждение* [курсив мій — С.К.], и разум сам разрушает эти попытки» [1, с. 184]. Отже, розум формує протилежності, про які мова, під впливом своїх власних засад, а не запозичує деінде, отож йдеться про невід'ємну здатність розуму.

Кант також протиставляє скептицизм двом родам філософії, проте іншим, ніж визначені Секстом Емпіриком, — *догматичному і критичному*. Догматичний рід (Кант вживає слово «напря́м») засуджується німецьким мислителем приблизно у такий самий спосіб, що й скептиками. Але Кант не зупиняється на констатації зовнішньої відмінності скептицизму від догматизму або критицизму, але показує необхідність їх як етапів розвитку. За Кантом, метафізика *повинна* рухатись від догматизму до скептицизму і далі до критицизму: «[...] три стадии должна была пройти философия для целей метафизики. Первой был догматизм, второй — скептицизм, третьей — критицизм чистого разума. Эта последовательность заложена в природе человеческой познавательной способности. Когда первые две стадии пройдены, состояние метафизики может на протяжении многих веков быть неопределенным и переходит от неограниченного доверия к самой себе — к неограниченному недоверию и назад — от второго к первому. Критика же самой способности разума может привести метафизику в стабильное состояние [...]» [1, с. 185].

Розуміючи необхідність скептичного моменту в мисленні, усвідомлюючи силу скептичних аргументів, використовуючи їх при побудові власної системи, Кант засуджує, чи, принаймні, не схвалює, скептицизм як напрям. «Второе, почти столь же древнее направление в метафизике было, наоборот, отступлением, которое могло бы быть мудрым и полезным для метафизики, если бы достигло исходной точки не для того, чтобы остановиться на ней и не пытаться идти вперед, а для того, чтобы идти вперед в другом направлении» [1, с. 183].

Кант закидає скептицизмові відсутність бажання рухатись вперед, припинення дослідження після того, як виявилось, що наявний догматичний шлях і отримані на ньому здобутки спростовані, недостатні, непевні. Критицизм, як і скептицизм, теж заперечує досягнення догматиків і повертається до вихідної точки, але не для того, щоб зупинитись на цьому, як роблять скептики, а щоб змінити спосіб дослідження. Те, що скептики «зупиняються», неважко помітити на прикладі того ж таки Секста Емпірика. Він *закінчує* одинадцятую книгу свого твору *Проти вчених* такими словами: «Итак, подвергнувши апории главнейшие пункты этических вопросов, мы *оканчиваем* [курсив мій — С.К.] этим все изложе-

ние скептического учения» [2, с. 50].

Тут, до речі, виникає питання і про нещирість скептика, коли він говорить, про те, що скептики — це ті, хто шукає істину, адже пошук раптово і безпідставно закінчився. Наше порівняння з лікарем та діагностикою виправдалось: не все, що говорить про себе Секст Емпірик, відповідає дійсності, його слова виявились лише симптомами, а не вираженням сутності скепсису, правда ж залишилась на боці Канта. До речі, кантівська позиція висвітлюється не лише в цитованому нами творі, а й в *Критиці чистого розуму* (наприклад, розділ II з глави «Антиномія чистого розуму» та розділ II з глави «Трансцендентальне вчення про метод»), проте, з огляду на обсяг журнальної статті, навряд чи доречно вдаватись до додаткового цитування.

Для нас важливим є те, що задля розв'язання питання про скепсис Кант пропонує звертатись «усередину» — до джерел самого розуму, до дослідження його сутності, саме в цьому вбачаючи вихід з ускладнень, що створюються розумові скептичними положеннями. *Розум повинен дослідити не ці ускладнення, а самого себе.*

ЛІТЕРАТУРА:

1. **Кант И.** *Относительно вопроса, предложенного на премию Берлинской королевской академией наук: каких действительных успехов достигла метафизика в Германии со времен Лейбница и Вольфа?* // Кант И. Соч.: в 6-ти тт. — М., Мысль, Т. 6, 1967.
2. **Секст Эмпірик.** Соч.: в 2-х тт. — М.: Мысль, Т. 2, 1976.